

Оксана Вертюк, доцент

Самчукова рецепція Польщі

Від початку літературної творчості Улас Самчук був тісно зв'язаний з Польщею. Самчук-письменник реалізується саме на теренах міжвоєнної Польщі: відомо, у Варшаві у часописі “Наша Бесіда”, редагованому Володимиром Островським, у 1926 р. був опублікований перший твір письменника. Гімназист з приватної кременецької гімназії, подаючи до столичного журналу оповідання “На старих стежках”, ще не відав тоді, що через рік стане до лав польського війська в Тарнові, і, відбуваючи службу, пізнає добрий шмат краю. Отож, призовник Самчук пройде Велічкою, Бохнею до Тарнова в рядах першого батальйону піснадцятото піхотного полку; потім форсованим маршем увійде до Кракова, в липні 1927 р. стане тут переможцем марафонського бігу, дістане в нагороду медаль і дводенне звільнення для екскурсії по місту і, ледве ознайомившись з ним, утече, тобто стане дезертиром. Дезертир знайде притулок у Верхній Сілезії, яка належала в той час до Німеччини.

Ця подія стала для біографів Самчука, та й для нього самого, вже зрілого письменника, правитиме одним із переконливих виявів його юного націоналізму. Як важливу подію свого життя, згадує її в “Щоденниках 1941-1943 рр.” [1]*, у щоденниках 1928-1929 рр. під заголовком “Мій шлях” [2], у романі, який ще досі не побачив світу, “Спомин дезертира” [2]. В есе “На білому коні”, написаному вже після війни, читаємо: “ (...) одного темного дощового вечора, 23 серпня 1927 року, появилася—(в Битомі — О. В.) дуже своєрідна брудна, мокра і голодна постать у дуже зім'ятій уніформі вояка польської армії”. Далі Самчук пояснює своє

---

* Публікуємо ці «Щоденники» в цьому випуску «Наукових записок» (див. с. 124-148). – Ред.

дезертирство “як наслідок “братніх” слов’янських польсько-українських стосунків того часу” [3, 28]. Дезертирство — факт кримінальний - сучасні українські науковці та письменники трактують головним чином як чин патріотичний, як вияв націоналістичної свідомості Самчука. Та, окрім патріотичної інтерпретації, не можна не зауважити інтерпретації інтелектуальної та, скажімо, інтерпретації молодецько-козацької. Адже пошуки юнаком можливостей ґрунтового навчання, прагнення вирватися з вузьких обривів волинського села й поневоленого, позбавленого розвою перспективи краю, а також візія козацької вольності, яка знайшла своє втілення в крайній відразі до муштри, — однаковою мірою є переконливими і вагомими аргументами. Цікаво, що в 50-х роках, вже на еміграції в іншій ситуації, сам письменник витлумачить це як факт патріотичний і героїчний. Не заперечуючи щирого патріотизму Самчука, надаємо перевагу, однак, аргументам, які свідчать про те, що мотиви дезертирства 22-річного юнака були більшою мірою особистими й практичними, ніж героїко-патріотичними. Бо ж відразу по втечі з війська Самчук повністю віддається навчанню в Бреслау (Вроцлаві), а не зв’язується з жодною терористичною чи націоналістичною організацією. Пише, як правило, оповідання, новели, психологічні образки, позбавлені політичної спрямованості. Його перший опублікований твір “На старих стежках”, згадуваний критикою як оповідання, не містить жодних героїчних інтенцій. Це етюд-спомин, що передає імпресіоністичні враження, дуже особисті переживання, стан душі у момент миттєвої випадкової зустрічі з віддаленим минулим, віднаходження й коротке перенесення минулого стану на теперішній і...легке й рішуче “прощавай”. Ні героїки, ні національної ідеї. Лише факт співпраці з 1929 р Самчука з Донцівським “Вісником” вказує на якийсь зв’язок з українським націоналізмом. Зрештою, трохи пізніше, в “Волині”, навіть його персонаж — Володько — відстоює таку позицію: вчитися, перш за все набиратися мудрості, за всяку ціну вирватися в світ зі знедоленого й поневоленого краю!

У Битомі Самчук оточений аурую польсько-німецької культури, працює візником, репетитором, але знайомиться з цікавими й інтелігентними людьми, які й підготували його до навчання у Вроцлавському університеті. Він згадує: “Це було, здається, неймовірно. Я прибув до цього міста гнаним, обідраним, голодним дезертиром, а вже по рокові був бажаним

гостем кращих громадян міста, почував себе краще, ніж дома [3, 29].

У Битомі і Вроцлаві, мешкаючи серед людей, які обдарували його теплом, дружбою, навчаючись й беручи участь у філософських, літературних і політичних дискусіях, Самчук продовжує писати: появляються новели “Образ”, “Собака у вікні”, “Четвертий чоловік”.

Сам він вважав свої вроцлавські твори літературним початком.

Після дворічних студій у Вроцлаві (1929-1931) Улас Самчук їде до Праги, де згуртувалася художня й інтелектуальна українська еліта, де діяв Український Вільний Університет. З Праги іноді приїжджав до Битома, тут затримався по дорозі з Закарпаття в 1939 р., за кілька місяців до початку війни, після “карпатської катастрофи”, яку драматично пережив. Важливим моментом у Самчуковій біографії, який вплинув на його рецепцію Польщі, був зв’язок письменника з українськими націоналістичними колами. Літературна співпраця з Донцовським “Вісником”, розпочата ще в Битомі й Вроцлаві, переросла в Чехословаччині в діяльність політичну. Самчук стає письменником політичним, який домагається визволення української нації, відновлення української державності. При такій ідеологічній і політичній заангажованості письменник, однак, не перетворився в низькопробного рупора ідей: його художня інтуїція не дозволила звести художню літературу до рівня лозунгів.

Напередодні німецько-радянської війни, прагнучи бути ближче до вітчизни Самчук знову опиняється в Польщі, тепер вже явно й відкрито співпрацюючи з українською націоналістичною організацією (ОУН – М) та націоналістично зорієнтованими літературними силами. 13 травня 1941 р. Самчук прибув до Кракова, де згуртувалися українські політики, літератори й громадсько-культурні діячі, які прагнули незалежної української держави. Через десять днів, 23 травня, на якийсь час від’їжджає до Варшави для зустрічі з українською націоналістично настроєною інтелігенцією. Цього разу Самчук вже сприймав Польщу очима Заходу. У щоденниках 1941-1943 рр. читаємо: *“Ще краще, що не дістав ту 2 клясу, бо їхав у третій, а там мав нагоду по довгих роках зблизька бачити поляків. Мало вони, а можливо і зовсім, не змінились. У вагоні тіснота. Час від часу безглузде сперечання, чого майже не буває на Заході”*. *“І я взагалі помітив, що*

люди з польською виховою люблять робити всілякі зауваги, щось вроді того швейцара (який нетактовно в Українському Клубі в Варшаві про всяк випадок “вчив” Самчука “роздягнутися по-людськи”, перш ніж зайти до клубу . — О. В.) [1].

Подорожуючи Польщею, бачив зблизька поляків, їх окупований, підневільний край, і це спонукало письменника до рефлексій. Домінує в них гіркота міжвоєнного досвіду, незабутній біль і непростима образа бездержавного українця, принижованого в чужій державі: *“Іх трагедія — їх трагедія, моя — моя. (...) Вони мусіли своє робити, а ми своє. Тепер і вони і ми рівні, і зрівняла нас доля. Але все-таки чомусь не можна забувати паціфікацій, та ревіндикацій, та інших доброт, включно з тим трагічним епізодом, що зветься Карпатська Україна, у якому наші милі брати-поляки відиграли ролю такого клясичного і зразкового гістерика-інтриганта ...[3, 32].*

Цікавим є те, що зі щоденникових записів і есе Самчука Польща постає, сказати б, більше українською, ніж польською. Письменник докладно описує “українські” місця в Кракові й Варшаві, ретельно перераховує всіх “важливих” українців, з якими спілкувався, всі важливі тутешні українські справи. Польща ніби зводиться до топографії: начебто не існує неукраїнський Краків. Існує тільки в рефлексіях письменника історична трагедія поляків та його власне бачення її: *“(...)не маю жалю до тих людей сьогодні. Я тоді втратив лише батьківщину, вони тепер і батьківщину, і Річ Посполиту. Усі їх величні амбіції лежать під колесами оцього гордого берлінського експресу, що ніби бич Божий, бичує цю здивовану землю”[3, 32].*

Самчукова Варшава більшою мірою польська, ніж Краків. Письменник згадує знаменитих поляків давніх часів, оглядає колись величні, а зараз немічні у своїй руйні пам’ятки культури польської столиці і...зовсім не зауважує тогочасних варшавських літераторів, більше того — не помічає живих, реальних поляків, мешканців столиці і навколишніх містечок і сіл. На Варшаву дивиться по-українськи, трактує її як місце тимчасового перебування, своєрідний притулок, сховок для українців у їх нелегкій боротьбі в ім’я своєї культури та майбутнього свого народу.

У Варшаві Самчук зупинився у свого приятеля з празьких часів Євгена Маланюка, який мешкав на Алеї Неподлеглосьці, 159. Постать “імператора строф”, поета

Степової Елади викликала в Самчука чимало рефлексій, пов'язаних з Польщею, часом цілком несподіваних:

“(…)нема вже справжньої Варшави, зісталася лише її тінь. Варшава в руїнах, Варшава в підпіллі, Варшава у Лондоні, Каїрі, Єрусалимі. А все-таки і ця тінь солодка і приманлива. Маланюк, цей “дух степу”(…) знайшов у гордій столиці бунчужного шляхетства найкраще місце для вияву своїх романтичних візій і свого бурхливого темпераменту. (...) Варшава з її радісними фантазмагоріями величності та її стигматикою мучеництва була для повногрудого степовика своєрідним, ностальгічним відпочинком після походів і боїв на тлі багряних шовків і оксамитів”[3, 40].

Історію й культуру Польщі, духовне минуле столиці український письменник поєднує з захопленням нею водночас критичним до неї Маланюком, зі своєрідною художньою культурою поета, який прагнув поєднати Схід і Захід, Гумільова, Тувіма, Ахматову, Рільке і Гріга, візію Міцкевича й корчі Достоєвського. Історичне минуле Польщі служило йому своєрідним контекстом, сплетеним з іронії тлом для долі українського поета, узагальненого до легендарного образу козака Мамая: *“У кліматі Міцкевичів, Сенкевича і Пілсудського, у кліматі Дмовського, Грабського та інших заглоб козак Мамай завжди знаходив для себе частину Січі, дарма, що то був і Замок Крулевські, і Бельведер, і православний католицизм, і католицьке православ'є, що спліталася в болючу симбіозу на подобу статуї Лаокоона, разом з “духом Парижу” у вигляді експресіоністичної фігури Шопена, що, мов викрик, оздоблює площу парку в Лазенкі[3, 40].* Сучасне спроставжується до засудження Самчуком “фальшивої оцінки” польським підпіллям діяльності Українського допомогового комітету (УДК), фатальної, на думку письменника, помилки, континуації поляками “традиційної фатальної філософії”.

Іронія й осуд, зрештою, витісняються нотками співчуття й захопленого подиву при спогляданні зруйнованої, але живої, непокірної Варшави. Ще у щоденниках 1941-1943 рр. зауважуємо, чому так нетерпляче чекав письменник зустрічі з нею й чому був вражений її виглядом: *“(…) це ж те героїське місто, що до останнього боронилося, хоча ціла країна була занята ворогом. Сумний вигляд. Місцями справжня Помпея”[1].* У есе, по багатьох літах, маємо оптимістичніше сприйняття: *“Все-таки місто жило. Пишно і розмашисто*

стелилися перед зором Алеє Уяздовське(...), у Лазенках відвіло, було багато барвистої публіки, біля пам'ятника Шопена бавилися діти, у перспективі привабливо білів Бельведер. (...) В загальному Варшава справляла приємне враження своєю безпосередністю, м'якістю, ліризмом. Вражала чепурність і елегантність публіки, незважаючи на такий час” [3, 40-41].

Через п'ять днів перебування у Варшаві Самчук повертається до Кракова, наприкінці червня, дізнавшись про проголошення незалежної України у складі Рейху, спішить до рідного краю. Після чергового краху сподівань на визволення батьківщини він тікає, вже від Радянської України, знову на Захід, знову стає емігрантом. До Польщі не повернеться ніколи, та у рефлексіях письменника вона завжди займатиме певне місце.

Самчукова рецепція Польщі складна й неоднозначна. Є в ній моменти дискусійні, неясні. Відчутний вплив різних кон'юктур, умовностей і навіть прикрас. Наша розвідка — лише спроба заглянути в свідомість письменника й хоча б частково відповісти на надзвичайно складне питання: якою Самчук бачив Польщу, який його стосунок до неї?

До таких складних моментів належить питання стосунку Самчука до окупованої Польщі. Вже згадувалися вище іронія, сарказм, співчуття і навіть захоплення Польщею й поляками. Зупинимось ще на одному, на нашу думку, дуже істотнім моменті: Польща і співпраця Самчука з німцями. Цей крок українського письменника й до сьогодні викликає осуд широкої польської громадськості. Зрозуміло — співпраця з окупантом! Це назавжди відірвало Самчука від Польщі, поставило всі крапки над *i*. Самчук вибрав потужнішого протектора, відмовився навіть від того, що було йому в польським краї близьке. Факт промовляє за себе. Так, письменник належав до грона тих українців, які зв'язували свої державно-незалежницькі надії з Німеччиною, лише в союзі з німцями бачили можливість вільної України. Чи таким засліпленим був мудрий і обережний Самчук? Чи справді “запродався” фашистам? Щоденникові записи допомагають прояснити ситуацію. В них — безвихідь українця, змушеного з кількох нещастя вибирати менше, з гірким досвідом міжвоєнного польського та радянського протекторату. Запис, датований 3 лютого 1943 р. : *“Сам проводжу цілі ночі над думкою: впадуть німці, загладять і нас, але і тепер нам запхано уста,*

носа і навіть очі. Наш край і народ у такій невідгідній позиції, як ніхто. Але це зобов'язує і творить з м'якоти твердість"[1].

25 вересня 1943 року, прощання з Україною перед дорогою в “довгу й страшну чужину”: “Зі Сходу ідуть більшовики, і немає сили, що могла б їм противитись. Німці? Шкода й мови. Коли вони йшли у нашу землю, нам було до подробиць ясно: вони запроектували діло, що згубить їх і всіх, що з ними. Вони були жадобні, смішно педантичні і безконтрольно самовпевнені. Вони несли гасло: все собі — нічого іншим. Ми цілком передбачали щось подібне, тільки не було ради. (...) За поляків тюрма, потім вигнання, за німців знов тюрма і страх кожний день за себе, за більшовиків навіть не можна і подумати”[1].

Відкинувши Польщу як партнера політичного, Самчук ніколи не відкидав багатой культури цього краю, її славних літературних традицій; був зачудований наполегливими зусиллями окремих польських літераторів зблизити — хоча б на літературному полі — обидва народи. Це теж суттєво доповнює його візію Польщі. В есе читаємо: “А все-таки який дивний той польський комплекс і який він відмінний від московського. Бо все-таки, коли я був і дезертир, і “вивротовець”, і “непожондни русін”, і “дзіч гайдамацка”, і в домі мого батька час від часу робили труси й шукали мене, в той самий час Тадеуш Голендер робив переклади моїх книжок, видавництво “Руй” у Варшаві їх видавало, Ксавери Прушинські, “Газета Літерацка”, “Просто з мосту”, “Кур’єр Львовскі”, віленське “Слово” містили чудові про них відгуки й рецензії”[3, 32].

В останнім виразно бачиться роздвоєння Самчука-політика, ідеолога й Самчука-художника слова, митця. Так, зростання негативного стосунку до Польщі у перші воєнні роки не виправдало себе: поразка Польщі в 1939 р. не принесла Україні звільнення й незалежності, зате перспектива співпраці двох літератур, як підтвердила історія, виявилася більш творчою й плідною для України, Польщі й світу, ніж вужьконаціоналістична негачія польської культури. Аналіз творчості письменника свідчить, що негативна політична постава щодо Польщі не перекреслила його зв'язку з польською культурою; негативний стосунок до Польщі-держави, мотивований його політичними поглядами, не виключав у Самчука польсько-українського діалогу. Лише назавжди залишився письменник у цій діалозі стриманим.

Навіть по досвіді війни й повоєння, коли Самчук на чолі МУР-у, “зберігаючи стан якщо не надпартійності, то бодай міжпартійності”, не політикою, а літературою намагався будувати вільну Україну [4, 298-299] і естетичні вартості літератури ставив понад усе. Завжди у тому діалозі активною силою були Є. Стемповський, Ю. Лободовський, Є. Гедройць... Самчук приймає тезу співпраці загалом, не чинить опору, але й не проявляє особливої ініціативи. Вичікує. Наче не може забути гіркого досвіду міжвоєння. Але ж не лише чорною смугою минула Польща в його житті, і це прекрасно усвідомлював сам письменник.

Література:

1. Самчук У. Щоденники 1941-1943 рр. Відділ рукописів, фонд ВР ІЛІ НАН України. Цитуючи рукописи, зберігаю орфографію та стиль автора.
2. Самчук У. Мій шлях. Щоденники 1928-1929 рр. Колекція окремих документ. матеріалів укр. націонал. емігрантс. установ, організацій і осіб. Центр. держ. архів вищих органів влади та управління України.
3. Самчук У. На білому коні. // Дзвін. – 1993. - № 1.
4. Шерех Ю. Пороги і Запоріжжя. – Харків, 1998.